

JAK ŹYLI MNISI EGIPSCY

ŹRÓDŁA MONASTYCZNE
MONOGRAFIE
14

Redaktorzy serii:

Michał T. Gronowski OSB

Szymon Hiżycki OSB

EWA WIPSZYCKA

JAK ŻYLI
MNISI EGIPSCY

DRUGIEGO DARU NILU
TOM DRUGI

TYNIEC

WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Redakcja tomu:
ELŻBIETA WIATER
MICHAŁ TOMASZ GRONOWSKI OSB

Opracowanie graficzne:
JAN NIEĆ

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów
† Szymon Hiżycki OSB, opat tyniecki

ISBN 978-83-8205-302-9

Wydanie pierwsze – Kraków 2025

© Copyright by Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów
ul. Benedyktyńska 37, 30-398 Kraków
tel.: +48 534 037 299; +48 (12) 688 52 95
e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl
www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:
Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów
druk@tyniec.com.pl

Spis treści

Przedmowa	7
Wykaz skrótów	9
Najważniejsze wydania cytowanych źródeł	13
Wprowadzenie	21
Antoni – mistrz mnichów i obrońca uciśnionych.	71
Kiedy i dlaczego powstał monastycyzm	93
Mnisi melicjańscy	101
Wspólnoty monastyczne pustyni Zachodniej Delt.	119
Mnisi w Aleksandrii i jej najbliższej okolicy.	137
Egipskie reguły cenobityczne: pachomiańczycy i mnisi federacji Szenute	159
Reguła św. Antoniego i wspólnota monastyczna, która się nią posługiwała.	199
Relacje między biskupami a mnichami	223
Konflikty wewnętrzne w klasztorach	259
Co mnisi jedli	285
Mnisi pracują	301
Jak mnisi się modlili	333
Epilog	349
Indeks rzeczowo-geograficzny	355

Przedmowa

Monastycyzm egipski stanowi ogromny obszar badawczy; tak rozległy, że ci, którzy poświęcili się uprawianiu tej tematyki, nawet po wielu latach studiów mają świadomość, że ciągle nie znaleźli odpowiedzi na wszystkie pytania, jakie przychodziły im do głowy w czasie czytania źródeł. Dzieje się tak, gdyż poznanie i zrozumienie początków tego, tak ważnego dla chrześcijaństwa, zjawiska wymaga wędrowania różnymi badawczymi ścieżkami, uwzględniania wielorakich czynników, które ukształtowały monastycyzm. Ponadto, rzecz ze wszech miar cudowna, jesteśmy w posiadaniu ogromnej liczby różnorodnych źródeł pozwalających usłyszeć mnichów, dowiedzieć się, jak żyli, jak organizowali swoje wspólnoty, jak oddziaływali na ludzi świeckich, jakie były ich relacje z Kościołem hierarchicznym. Znalezienie odpowiedzi na jedno pytanie najczęściej rodzi następne, przeczytanie jednego tekstu zmusza do sięgnięcia po dalsze. Lektury podejmowane w przeszłości nie wystarczają, trzeba wracać do bibliotek, gdyż wydano nowe źródła, nowe studia.

Dokładnie taka jest w tej chwili moja sytuacja. W 2014 r. Benedyktyni tynieccy opublikowali moją książkę *Drugi dar Nilu, czyli o mnichach i klasztorach w późnoantycznym Egipcie*, w której zawarłam wyniki licznych lektur i własnych badań. Dziś niewiele bym w niej zmieniła (a jeszcze mniej usunęła), ale wiem za to, co trzeba do niej dodać, gdyż praca następnych lat powiększyła moją wiedzę, uwrażliwiła na problemy, nad którymi się w *Drugim darze Nilu* tylko prześlizgnęłam. Pisząc tę książkę, chcę poświęcić więcej miejsca, niż to czyniłam poprzednio, „rzeczywistości rzeczywistej”, a więc charakterystyce miejsc, w których mnisi się osiedlali, ich pożywieniu i ubraniu, organizacji wspólnot, relacji między braćmi, pracy, modlitwom (rze-

czywistym, a nie tylko wymyślonym przez autorów tekstów liturgicznych).

Trzymałam się zasady niepowtarzania tego, co już opublikowałam po polsku, chcę ofiarować czytelnikowi książkę całkowicie nową. W przypisach będę odsyłała do moich poprzednich prac, aby ułatwić odnalezienie potrzebnych informacji.

W tekście i w przypisach czytelnik znajdzie nade wszystko powołania na źródła. Jest to dla mnie ważne, w ten sposób umożliwiam innym sprawdzenie moich wywodów. Aby jednak nie obciążać nimi nadmiernie książki, postanowiłam umieścić na początku wykaz najważniejszych źródeł, cytowanych wielokrotnie. W nim znajdują się informacje o podstawowych (naukowych) wydaniach, także o polskich tłumaczeniach oraz o skróconej formie cytowania ich przeze mnie. Teksty i zabytki wspomniane tylko raz będą miały opis bibliograficzny w przypisach.

Wykaz skrótów

- ACO *Acta Concilium Oecumenicorum*, wyd. E. SCHWARTZ, t. 1: *Concilium Universale Ephesinum*, Berlin–Leipzig 1924–1926; t. 2: *Concilium Universale Chalcedonense*, Berlin–Leipzig 1933–1938; dobre przekłady angielskie: *The Council of Ephesus of 431. Documents and Proceedings*, przekł. R. PRICE, oprac. TH. GRAUMANN, Liverpool 2020 (Translated Texts for Historians, 72); *The Acts of Council of Chalcedon*, t. 1–3, red. R. PRICE, M. GADDIS, Liverpool 2005 (Translated Texts for Historians, 45).
- CE The Coptic Encyclopedia, New York–Toronto 1991 ed. AZIZ ATIYA.
- CSEL Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Wien 1866–
- CSCO Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Louvain 1903–
- CTh *Codex Theodosianus*
- GCS Griechische Christliche Schriftsteller, Berlin 1891–
- HE *Historia ecclesiastica (Historia kościelna)*
- HL PALLADIUSZ, *Historia Lausiaca*
- HM *Historia monachorum in Aegypto*
- JJP „The Journal of Juristic Papyrology”, 1946–
- PO Patrologia Orientalis, Paris 1897–
- PG Patrologia Cursus Completus. Series Graeca, ed. J.-P. MIGNE, t. 1–161, Parisiis 1857–1866.
- PL Patrologia Cursus Completus. Series Latina, ed. J.-P. MIGNE, t. 1–217, Parisiis 1841–1855.

- RB *Reguła świętego Benedykta*, przekł. A. ŚWIDERKÓWNA, Kraków 2010.
- SCh Sources Chrétiennes, ed, H. DE LUBAC, J. DANIELOU [I IN.], Paris 1941–
- ŻMM Źródła Monastyczne. Monografie, Kraków 2012–
- ŻrMon Źródła Monastyczne, Kraków 1993–
- ŻrMon 4 *Apoftegmaty Ojców Pustyni*, t. 1: *Gerontikon [Księga Starców]*, przekł. M. BORKOWSKA, 2007³.
- ŻrMon 6 Św. BAZYLI WIELKI, *Pisma ascetyczne*, t. 2: *Reguły dłuższe. Reguły krótsze*, przekł. J. NAUMOWICZ, ŻrMon 6, 1995.
- ŻrMon 8 SULPICJUSZ SEWER, *Pisma o św. Marcinie z Tours*, przekł. P.J. NOWAK, wstęp i opr. M. STAROWIEYSKI, 1995.
- ŻrMon 9 *Apoftegmaty Ojców Pustyni*, t. 2: *Kolekcja systematyczna*, przekł. M. KOZERA, 1996.
- ŻrMon 11 *Pachomiana Latina*, przekł. A. BOBER, W. MILISZKIEWICZ, M. STAROWIEYSKI, oprac. M. STAROWIEYSKI, 1996.
- ŻrMon 12 PALLADIUSZ, *Opowiadania dla Lausosa*, przekł. S. KALINKOWSKI, wstęp i oprac. M. STAROWIEYSKI, 1996.
- ŻrMon 28 JAN KASJAN, *Rozmowy z Ojcami*, t. 1: *Rozmowy I–X*, przekł. i oprac. A. NOCOŃ, 2002².
- ŻrMon 35 *Święty Antoni. Żywot. Pisma ascetyczne*, przekł. E. DĄBROWSKA i IN., wstęp E. WIPSZYCKA 2005.
- ŻrMon 40 *Reguła Mistrza. Reguła św. Benedykta*, przekł. T.M. DĄBEK, B. TUROWICZ, wstępy A. DE VOGÜÉ, T.M. DĄBEK, 2006.
- ŻrMon 42 *Historia mnichów w Egipcie*, przekł. E. DĄBROWSKA, oprac. E. WIPSZYCKA, R. WIŚNIEWSKI, 2007.
- ŻrMon 56 *Apoftegmaty Ojców Pustyni*, t. 3: *Zbiory etiopskie (wybór), mniejsze zbiory greckie, zbiory łacińskie*, przekł. S. KUR, M. RYMUZA, M. STAROWIEYSKI, 2011.
- ŻrMon 64 *Apoftegmaty Ojców Pustyni*. t. 4: *Zbiór anonimowy wydany przez F. Nau*, przekł. ZBIOROWY, 2013.

- ŹrMon 65 *Pachomiana Graeca*, przekł. E. DĄBROWSKA, wstęp i oprac. E. WIPSZYCKA, 2013.
- ŹrMon 69 BARSANUFIUSZ I JAN, *Listy*, przekł. E. DĄBROWSKA, wstęp A. LOUF. L. PERRONE, oprac. Sz. HIŻYCKI, 2013.
- ŹrMon 70 JAN KASJAN, *Rozmowy z Ojcami*, t. 2, przekł. i oprac. A. NOCOŃ, 2015.
- ŹrMon 80 JAN KASJAN, *Rozmowy z Ojcami*, t. 3, przekł. i oprac. A. WILCZYŃSKI, 2017.
- ŹrMon 100 ŚWIĘTY JAN KASJAN, *Reguły (De institutis coenobiorum)*, przekł. K. MARAŚ, oprac. E. WIPSZYCKA, 2023.
- ŹrMon 107 ŚWIĘTY BAZYLI WIELKI, *Mały Ascetikon*, przekł. A. WILCZYŃSKI, T. KRYNICKA, 2023.

Najważniejsze wydania cytowanych źródeł

Biblia

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu (Biblia Tysiąclecia), red. ZBIOROWA, Poznań 1986⁴, <https://biblia.deon.pl/> (dostęp: 05.02.2024).

Apoftegmaty

Gerontikon/Alphabetikon

Zbiór apoftegmatów ułożonych w alfabetycznym porządku wygłaszających je Ojców. Cytujemy je, podając imię i numer wewnątrz zbioru danego Ojca. Wydanie: PG 65, Migne przedrukował tekst edycji J.B. Coteliera z 1672. Tekst PG musi być konsultowany z dziełem: J.-C. GUY, *Recherches sur la tradition grecque des „Apophthegmata Patrum”*, Bruxelles 1984. Polski przekład: ŻrMon 4.

Kolekcja systematyczna

Wydanie: *Les apophthègmes des Pères. Collection systématique*, wyd. J.-C. GUY, SCh 387, 1993; 474, 2003; 498, 2005. Polski przekład: ŻrMon 9. Ksiądz Kozera przełożył apoftegmaty z łacińskiego przekładu zbioru, dzieła Pelagiusza, jest w nim tylko część apoftegmatów z wydania Guy.

Kolekcja anonimowa

The Anonymous Sayings of the Desert Fathers. A Select Edition and Complete English Translation, wyd. J. WORTLEY, Cambridge 2013. Polski przekład: ŻrMon 64.

Mamy polski przekład także innych kolekcji: ŻrMon 56.

BAZYLI Z CEZAREI

Regulae fusius tractatae. Regulae brevius tractatae, PG 31,669–1052; 31,1052–1306, przedruk wydania z początku XVIII w. autorstwa J. Garnier OSB. Polski przekład: ŻrMon 6.

Okolo 366 r. Bazylia stworzył pierwszą wersję Reguł, jednak tekst grecki się nie zachował, mamy tylko łaciński przekład, nazywany przez patrologów – *Małym Asketikonem* (*The Rule of St. Basil in Latin and English*), przekł. A.M. SILVAS, Colledgeville 2013. Polski przekład: ŻrMon 107.

VA

ATHANASE D'ALEXANDRIE, *Vie d'Antoine*, wyd. G.J.M. BARTELINK, SCh 400, Paris 1994 z tłumaczeniem i bardzo obszernym komentarzem tak językowym, jak historycznym (nowszy polski przekład: ŻrMon 35, który zastępuje starszy: Św. ATANAZY ALEKSANDRYJSKI, *Żywot świętego Antoniego*, Św. ANTONI PUSTELNIK. *Pisma*, tłum. Z. BRZOSTOWSKA I IN., Warszawa 1987).

EUZEBIUSZ Z CEZAREI, HE

Wydanie *Eusebius Werke, Kirchengeschichte*, t. 1–3, wyd. E. SCHWARTZ, GCS 9, 1903–1909. Wszystkie wydania greckiego tekstu Euzebiusza zależne są od edycji Schwartza. Polskie przekłady: TENŻE, *Historia Kościelna. O męczennikach palestyńskich*, przekł. A. LISIECKI, POK 3, 1924 – polszczyzna Lisieckiego z początku XX w. jest wspaniała, a komentarze często trafne, choć tu i tam nieco przestarzałe; TENŻE, *Historia Kościelna XVI*, przekł. A. CABA w oparciu o przekład A. LISIECKIEGO, Kraków 2012.

EWAGRIUSZ SCHOLASTYK, HE

Wydanie: EVAGRIUS, *Ecclesiastical History*, wyd. J. BIDEZ, L. PARMENTIER, London 1898.

Dwa wydania posługujące się tekstem ustalonym przez Bidez i Parmentier z równoległym przekładem, wstępem i komentarzem: EVAGRIUS SCHOLASTICUS, *Historia Ecclesiastica. Kirchengeschichte*, wyd. A. HÜBNER, t. 1–2, Turnhout 2007.

EVAGRE LE SCHOLASTIQUE, *Histoire ecclésiastique*, ks. 1–3, wstęp G. SABBAH, kom. L. ANGLIVIEL DE LA BEAUMELLE, G. SABBAH, tłum. A.-J. FESTUGIÈRE I IN., SCh 542, 2011.

Przekład angielski z bardzo dobrym wstępem i obszernymi komentarzami:

The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus, wyd. M. WHITBY, Liverpool 2000 (Translated Texts for Historians, 33).

Przekład polski: EWAGRIUSZ, *Historia Kościoła*, przekł. S. KAZIKOWSKI, wstęp E. WIPSYCKA, Warszawa 1990².

HIERONIM, *Listy (Epistulae)*

Wydanie podstawowe: *Sancti Hieronymi Epistulae*, wyd. J. HILBERG, S. REITER, CSEL 54,55, 56.1, Wien 1996². Polski przekład: TENŻE, *Listy*, przekł. J. CZUJ w oprac. M. OŻÓG, t. 1–5, Kraków 2010–2021. Niestety podstawą tłumaczenia był tekst wydany w PL, a komentarz zredukowany został do minimum.

HM – *Historia mnichów w Egipcie*

Historia monachorum in Aegypto (tekst grecki), wyd. A.-J. FESTUGIÈRE, Bruxelles 1961.

Tekst łaciński w przekładzie Rufina z Akwilei: *Historia monachorum sive de vita sanctorum patrum*, wyd. E. SCHULZ-FLÜGEL, Berlin 1990. Polski przekład: ŻrMon 42.

Historia Patriarchów Aleksandrii

History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria, wyd. B. EVETTS, PO 1–5, 1904–1909. Autor jego, Mawhub ibn Muffarig, piszący w końcu XI w. w języku arabskim, stworzył zbiór biografii patriarchów w oparciu o starsze dzieła w języku koptyjskim (te niestety się nie zachowały). Rękopisy będące do naszej dyspozycji reprezentują dwie recenzje: starszą, w postaci rękopisu z Hamburga wydanego przez C.F. Seybolda, oraz młodszą, publikowaną przez B. Evettsa. Niestety Seybold nie opatrzył swojej edycji tłumaczeniem, zaś edycja Evettsa nie ma w ogóle komentarza godnego tej nazwy.

Jan Kasjan

Reguły/Institutiones

Pierwsze nowoczesne wydanie: przygotowane przez M. PETSCHENIG dla serii CSEL 17, 1880. Pozostaje ono podstawą następnych wydań i przekładów. J.-C. Guy, znakomity patrolog i doświadczony edytor tekstów, opublikował nową wersję wydania Petscheniga z uzupełnieniami (uwzględnił rękopis, do którego poprzedni wydawca nie miał dostępu) (SCh 109, 1965, z przekładem francuskim, drugie, poprawione wydanie – 2001). Polski przekład: ŻrMon 100.

Collationes Patrum / Rozmowy z Ojcami

Pierwsze wydanie spełniające wymogi nowoczesnego edytorstwa: jest dziełem M. Petscheniga, CSEL 13, 1886. Tekst ustalony przez tego badacza z niewielkimi zmianami: wyd. E. PICHERY, SCh 42, 1955; 54, 1958; 64, 1959; drugi tom ma drugie, poprawione wydanie: 54bis, 2009. Polski przekład: ŻrMon 28, ŻrMon 70, ŻrMon 80.

Sulpicius Severus

Opera, wyd. C. HELM, CSEL 1, Wien 1866. Polski przekład: ŻrMon 8.

Pachomiana

Żywoty

Greckie: *Sancti Pachomii Vitae Graecae*, wyd. F. HALKIN, Bruxelles 1932 (Subsidia Hagiographica, 19). Najważniejszy z żywotów, określony przez wydawcę mianem pierwszego (*Vita prima*), cytowany jest najczęściej jako G¹.

Koptyjskie: *Les vies coptes de saint Pachôme et de ses premiers successeurs*, przekł. L.TH. LEFORT Louvain 1943 (Bibliothèque du „Muséon”, 16).

Reguły

Tekst Hieronimowego przekładu *Reguł* na łacinę: A. BOON, *Pachomiana latina*, Bruxelles 1932. Ogromny, niezwykle kompetentny komentarz do *Reguł*: H. BACHT, *Das Vermächtnis des Ursprung*, t. 2: *Pachomius – Der Mann und sein Werk*, Würzburg 1982. Tamże tekst łaciński i tłumaczenie niemieckie. Najnowsze dzieło o *Regułach* z ich przekładem na niemiecki: CH. JOEST, *Die Mönchsregeln der Pachomianer*, CSCO. Subsidia 134, Lovanii 2016.

List Ammon

Wydanie tekstu greckiego: *The Letter of Ammon*, wyd. i przekł. J.E. GOEHRING, Berlin 1985. Polski przekład w: *Pachomiana Graeca*, ŻrMon 65.

Całość greckich i koptyjskich *Pachomiana* została przełożona na angielski w trzech tomach *Pachomian koinonia*, przekł. A. VEILLEUX, t. 1–3, Kalamazoo 1980–1982. Veilleux jako bardzo dobry znawca tekstów i dziejów kongregacji dał nam dobre tłumaczenie z komentarzem. Jest powszechnie używane w pracach naukowych w języku angielskim.

Przekłady polskie: ŻrMon 11 (*latina*), ŻrMon 65 (*graeca*).

Niestety nie ma polskich przekładów koptyjskich *Pachomiana*.

PALLADIUSZ, HL

Wydanie podstawowe: PALLADIO, *La Storia Lausiaca*, wyd. G.J.M. BARTELINK, przekł. M. MARCHIESI, Milano 1974. Polski przekład: ŻrMon 12.

PALLADIUSZ, *Dialog*

Wydanie: PALLADIOS, *Dialogue sur la vie de Jean Chrysostome*, wyd. A-M. MALINGREY, przy współpr. PH. LECLERCQ, t. 1, SCh 341; t. 2, SCh 342, 1988. Nie ma polskiego przekładu.

RUFIN, HE

W pierwszych latach V w. Rufin z Akwilei przetłumaczył na łacinę *Historię Kościoła* Euzebiusza z Cezarei. Do dziesięciu ksiąg oryginału dodał własne dwie, doprowadzając narrację do czasów Teodozjusza. Wydanie: *Eusebius Werke*, t. 2, wyd. TH. MOMMSEN, GCS 9, 1908. Nie ma polskiego przekładu.

SOKRATES SCHOLASTYK, HE

Najnowsze i najlepsze wydanie: SOCRATES, *Kirchengeschichte*, wyd. G.CH. HANSEN, GCS NF 1, 1995. Polski przekład: TENŻE, *Historia Kościoła*, przekł. S. KAZIKOWSKI, Warszawa 1972, w oparciu o wydanie znajdujące się w PG 67. Drugie wydanie polskiego tłumaczenia (1986) zawiera mój wstęp i dobry, dość obszerny, komentarz A. Ziółkowskiego.

SOZOMENOS, HE

Podstawowe wydanie: SOZOMENUS, *Kirchengeschichte*, wyd. J. BIDEZ, G.CH. HANSEN, GCS 50, 1960. Polski przekład: HERMIASZ SOZOMEN, *Historia Kościoła*, przekł. S. KAZIKOWSKI, Warszawa 1989

w oparciu o wydanie w PG 67. Co równie naganne, komentarze także zostały oparte o te w PG 67 (Walezjusza z 1668 r!).

TEODORET, HE

THEODORET, *Kirchengeschichte*, wyd. L. PARMENTIER, G.C. HANSEN, GCS NF 5, Berlin 1998.

TENŻE, *Historia ecclesiastica*, wyd. ZBIOROWE, przekł. P. CANIVET, SCh 501, 2006; 530, 2009; wydanie to przejęło tekst GCS z 1998 r., dodając równoległe tłumaczenie francuskie. Nie mamy polskiego tłumaczenia.

ZACHARIASZ/PSEUDO-ZACHARIASZ HE

Historia ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adscripta, wyd. i przekł. łac. E.W. BROOKS, CSCO Scr. Syr. 38–39, 1919; 41–42, 1924; Nowy angielski przekład tekstu syryjskiego z obszernym komentarzem: *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor. Church and War In Late Antiquity*, wyd. G. GREATREX, przekł. ZBIOROWY, Liverpool 2011 (Translated Texts for Historians, 55).

Słowo „pseudo” sygnalizuje, że nie mamy dzieła w formie oryginalnej, lecz w późniejszym streszczeniu. Historycy współcześni czasami cytują autora jako Pseudo-Zachariasza, czasami bez „pseudo”. Nie ma polskiego tłumaczenia.

CTh

Wydanie podstawowe: *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, wyd. P. KRÜGER, TH. MOMMSEN, Berlin 1905; *Codex Theodosianus*, oprac. P. KRÜGER, Berlin 1923.

Ważny przekład angielski: *The Theodosian Code and Novels and Sirmondian Constitution*, wyd. C. PHARR I IN., Princeton 1952.

Polski przekład XVI księgi: *Codicis Theodosiani liber sextus decimus*, przekł. A. CABA, oprac. M. OŻÓG, M. WÓJCIK, wstęp M. STACHURA, Kraków 2014.

JUSTYNIAN, *Nowele*

Corpus Iuris Civilis, t. 3: *Novellae*, wyd. R. SCHOELL, współpr. G. KROLL, Berlin 1928.

Tłumaczenie angielskie z dobrym wstępem i komentarzem: D.J.D. MILLER, P. SARRIS, *The Novels of Justinian. A Completed Annotated New Translation*, Cambridge 2018. Nie ma polskiego przekładu.

Synaksariusz

Zbiór żywotów świętych w kolejności dat liturgicznych wspomnień o nich: *Le synaxaire arabe-jacobite (rédaction copte)*, wydanie arabsko-francuskie, przekł. R. BASSET, PO (tomy 1,3,11,16,17,20) w 1904–1929. Niestety nie jest to dobre wydanie, ani z punktu widzenia podstawy rękopiśmiennej, ani wierności tekstowi (Basset był arabistą klasycznym, chrześcijański język arabski ma swoją specyfikę). Jednak wszyscy z niego korzystamy, ponieważ to jedyny kompletny przekład w języku nowoczesnym. Mamy jeszcze inne wydanie z przekładem (łacińskim): *Synaxarium Alexandrinum*, przekł. I. FORGET, CSCO 47–49, 1922; 78–90, 1926. On także jest daleki od wymogów dobrej sztuki edytorskiej. Trzeba się liczyć z tym, że synaksariusz, tekst nieustannie żywy, którego liczne rękopisy były w stałym użyciu liturgicznym, a więc podlegały zmianom, jest trudny do wydania.

Dokumenty papirusowe są cytowane przeze mnie zgodnie z przyjętą przez papirologów listą w *Checklist of Editions of Greek, Latin, Demotic, and Coptic Papyri, Ostraca, and Tablets*, <https://papyri.info/> (dostęp: 05.02.2024).